

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN RUMELİ UMÛMÎ MÜFETTİŞLİĞİ (1902-1908)¹

Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü

ÖZ

Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'de 1855 yılında doğmuş ve eğitimini de burada görmüştür. Memuriyet hayatına Midilli'de Tahrirat Kalemi'nde başlamıştır. Daha sonra 1883 yılında Aydın Vilâyeti mektupçuluğuna terfi edişine kadar dokuz yıl Midilli'de çalışmıştır. Hüseyin Hilmi, bu sürede Midilli'de göz hapsinde tutulan Namık Kemal ile tanışmıştır. Namık Kemal'in hürriyetçi düşünceleri onu derinden etkiledi. Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli Umûmî Müfettişliğine kadar, Anadolu'da çeşitli görevlerde bulundu. 2 Aralık 1902 tarihinde Yemen Valiliğinden, yeni ihdas edilen Rumeli (Makedonya) Umumi Müfettişliğine terfi ettirildi. Altı yıl bu görevde kalan Hüseyin Hilmi Paşa, memuriyet hayatının en başarılı ve en faydalı hizmetlerini bu sırada yapmıştır. Manastır, Kosova ve Selanik vilâyetlerini içine alan Rumeli Umumi Müfettişliği, Bulgar çetelerinin faaliyetlerini önlemek ve Makedonya'da iyi bir idare oluşturmak amacıyla kurulmuştur. Rumeli Umumi Müfettişliği, Hüseyin Hilmi Paşa ile başlayıp, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, yine onunla sona eren bir idarî görev oldu. Bir çeşit idarî muhtariyet olan bu görevle Hüseyin Hilmi Paşa, bölgedeki karışıklıkları tam olarak engelleyememekle birlikte, yabancı güçlerin yıkıcı faaliyetlerini önleyerek, iyi işleyen bir idare kurmayı başarmıştır. Bu araştırmada Hüseyin Hilmi Paşa'nın Makedonya Umumi Müfettişliği; idarî sistem, uygulamalar ve sistemin sonu, Başbakanlık Osmanlı Arşivinin değişik fonlarında bulunan belgeler ve dönemin süreli yayınlarında çıkan kayıtlara dayanılarak, aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Hilmi Paşa, Makedonya, Rumeli, Rumeli Umumi Müfettişliği.

¹ Makalenin geliş tarihi: 13.03.2015

Makalenin kabul tarihi: 23.03.2015

Bu makale VII. Uluslararası Atatürk Kongresi (17-22 Ekim 2011- Üsküp/ Makedonya) bildiri olarak sunulmuştur.

HUSSEIN HİLMİ PASHA, THE GENERAL INSPECTORATE OF RUMELIA (1902-1908)

ABSTRACT

Hussein Hilmi Pasha was born in Lesvos in 1855 and received his education here. His career as a government official began in Lesvos in Tahrirat Kalemi. He worked there for nine years in Lesvos until he got promoted to the Province of Aydın in 1883. Hussein Hilmi at this time met with Namik Kemâl who was held on probation in Lesvos. Namik Kemal's liberal ideas impressed him deeply. Hussein Hilmi Pasha, working at various positions ranging from Inspector General of Rumelia to that of Anatolia. On December 2, 1902, he was promoted from Yemen to the newly established Rumelia (Macedonia) as Inspector General. Staying in this position for six years, Hussein Hilmi Pasha had the most successful and most useful period of his service life at this time. The monastery, including the provinces of Kosovo and the Thessaloniki General Inspectorate of Rumelia, had been established in order to prevent the activities of Bulgaria gangs and to create good governance in Macedonia. The General Inspectorate of Rumelia, starting with Hussein Hilmi Pasha, was an administrative task which ended with him again after the declaration of Constitutional Monarchy II. With this service being a kind of administrative autonomy, Hussein Hilmi Pasha, even though he could not fully stop the chaos in the region, managed to establish a well-functioning administration by preventing destructive activities of other nations. In this study, Huseyin Hilmi Pasha, the Inspector General of Macedonia, the administrative system, its application, and the abolishment of the system will be analysed based on the various records, documents and publications that can be found in the Prime Ministry Ottoman Archives.

Keywords: *Hussein Hilmi Pasha, Macedonia, Rumelia, The General Inspectorate of Rumelia.*

Hüseyin Hilmi Paşa

Hüseyin Hilmi Paşa, 22 Kasım 1855 (12 Rebi'ulevvel 1272) tarihinde Midilli adasının Sarlıca köyünde doğdu. Babası tüccardan Kütahyalızâde [Molla] Mustafa Efendi'dir. Hüseyin Hilmi, tahsilini Midilli'nin Ulucami Medresesi'nde görmüş, bu tahsilin paralelinde, Rüştüeyi de bitirmiştir. Bu arada özel hocalardan Fransızca ve Fıkıh dersleri okumuş, aynı zamanda Cezâir-i Bahr-i Sefid Adliye Encümeni'nde imtihana girerek birinci sınıf dava vekâleti şhadetnâmesini almıştır. Hüseyin Hilmi ilk göreve Midilli Tahrirat Kalemi'nde 1874 (1291 H.) yılında başladı ve memuriyetinin ilk dokuz yılını Midilli'de adı geçen birimin çeşitli şubelerinde geçirdi. Bu sırada Midilli'de göz hapsinde tutulan Namık Kemal ile tanıştı ve onun görüşlerinden etkilendi. Daha sonra, Namık Kemal Midilli mutasarrıflığına tayin edilince, Hüseyin Hilmi, 1881 yılında Midilli tahrirat müdürlüğüne getirildi. 1883 yılında Aydın Vilâyeti mektupçuğuna tayin edildi. 1885 yılında Suriye Vilâyeti mektupçuluğuna terfi ettirildi. 1891-92 yıllarında Burdur ve Bağdat'ta Padişah çiftliklerini idare etti. 1893-1897 yılları arasında Mersin, Maan (Kerek), Nablus ve Süleymaniye mutasarrıflıklarında bulunduktan sonra, 1897 yılında Adana valiliğine tayin

edildi. Bu görevi dokuz ay kadar sürdürdü. 17 Kasım 1897 tarihinde, Yemen’de İmam Yahya’nın sebep olduğu olayları bastırmak ve orada iyi bir idare kurmak üzere, Yemen valiliğine tayin edildi. Bu görevde beş yıl kadar kaldı. Hüseyin Hilmi Paşa, azlettiği bir kaza kaymakamının tahriki ile suikasta uğradı ve uzun süre görevini yapamadı. Yemen Ordu Müşiri Abdullah Paşa ile de arasının açık olması münasebetiyle Kasım 1902 tarihinde görevinden azledildi. Bu görevden azledilişinden on gün sonra, 1 Aralık 1902 tarihinde, yeni ihdas edilen Rumeli Umûmî Müfettişliği’ne tayin edildi (DH. SAİD.d. 25,175-176; BEO. 146718/1957; İbnülemin, 1953; 1650). Umûmî Müfettiş olarak, İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra, bu görevin lağvedilişine kadar, altı yıla yakın orada kaldı. Rumeli Umûmî Müfettişliği’nin lağvedilmesinden sonra, Bâbîâlî’den yeni bir görev talep ederek (Y.PRK.MK.46/21) üç ay kadar daha Selanik’te kalan Hüseyin Hilmi Paşa, yeni kurulan Kâmil Paşa hükümetinde Dâhiliye Nâzırı olarak atanması üzerine İstanbul’a döndü (27 Kasım 1908). İttihatçılar, bu görevi kabul etmemesi için Hilmi Paşa’ya baskı yapmışlar, Paşa bir an tereddüt etmişse de (Y.EE.KP.3261/33), ısrara direnemeyip Dâhiliye Nâzırı olmuştur. Başvekil Kamil Paşa’nın Harbiye ve Bahriye nazırlarını değiştirme usulünü meşrutiyet sistemine aykırı bularak, Dâhiliye Nâzırlığı’ndan istifa etti, diğer kabine üyelerinin de istifasıyla Kâmil Paşa Kabinesi düştü. Ardından Hüseyin Hilmi Paşa, dâhiliye nâzırlığı da kendisinde kalmak üzere Kâmil Paşa’nın yerine sadarete getirildi [(13-14 Şubat 1909) (TFR.IA.3884/39)]. İlk sadrazamlığı, 31 Mart Vakası’na kadar, yani 13 Nisan 1909 tarihine kadar, 1 ay 27 gün sürdü. Kendi yerine kurulan Tevfik Paşa kabinesinde Dâhiliye nazırlığına getirilmek istendiyse de kabul etmedi. Tevfik Paşa’nın İttihatçılar ile anlaşamayıp istifa etmesi üzerine 5 Mayıs 1909 tarihinde ikinci defa sadarete getirildi (DH. SAİD. d.25/176). İttihatçıların gölgesinde ikinci defa atandığı sadrazamlığını 28 Aralık 1909 tarihine kadar, yedi ay yirmi dört gün sürdürebildi. Bütçeyi ve bazı kanunları meclisten geçiremeyince istifa etti. Yerine getirilen Roma Sefiri İbrahim Hakkı Bey’in göreve başlamasına kadar (12 Ocak 1910) vekâleten vazifesini sürdürdü. Sadaret görevinden sonra Ayan Meclisi azalığını sürdüren Hüseyin Hilmi Paşa, 22 Temmuz 1912 tarihinde kurulan Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinde Adliye nazırı olarak görev aldı. Bu kabinenin en etkili nâzırıydı. Ahmet Muhtar Paşa, ekseriyeti İttihatçılardan oluşan Meclis-i Mebusan’ı, onun yardımıyla dağıttı. İttihatçılar, meclisin feshinden ve hükümetin başarısızlıklarından onu mesul tuttular. Balkan savaşlarının başlamasından yirmi gün sonra 28 Ekim 1912 tarihinde Viyana Sefiri olarak, İstanbul’dan ayrıldı. Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Osmanlı sefaretlerinin ilgasına kadar Viyana sefirliği görevini sürdürdü (Şeref, 1335-37: 63-74). Mütareke’den sonra İstanbul’a dönmeyerek Viyana’da yaşamaya devam etti. Burada 3 Nisan 1923 tarihinde vefat etti, naaşı İstanbul’a getirilerek Beşiktaş’ta Yahya Efendi Dergâhı Hazîresi’ne defnedildi. Osmanlı modernleşme döneminin, yenilikçi valileri arasında yer alan Hüseyin Hilmi

Paşa, siyaset hayatında, Rumeli Umûmî Müfettişliği görevinde olduğu gibi pek başarılı olamadı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın adını, altı yıla yakın sürdürdüğü, Rumeli Umûmî Müfettişliği görevi ebedileştirdi (İbnülemin, 1953: 1650-1676; Aydın, 1998; 550-551 ve 2006, 9-14; Ahmad, EI² (İng) III; 624).

Rumeli: Mekân, Nüfus ve Din

“Rumeli”, Osmanlı Devleti'nde Balkan yarımadası için kullanılan coğrafi bir ad olduğu gibi, Selanik, Manastır ve Üsküp'ü içine alan, bir idarî birimin de adı olmuştur (İnalçık, 1988; 766-773). Osmanlıların “Rumeli” adını verdiği bu idarî birim için, “Makedonya” tabiri, Bulgaristan'da 1902 yılında kurulan ve adını “Makedonya” olarak tanımlayan bir siyasî komite tarafından kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bir idarî birim olarak Makedonya, aşağı yukarı eski Selanik, Manastır ve Üsküp (Kosova) vilâyetlerini kapsamaktaydı (Bayur, 1940; 152). Makedonya, 1902 yılından itibaren, Osmanlı Devletini, Balkan devletlerini ve -o zaman “Düvel-i Muazzama” olarak nitelenen- Avrupalı büyük devletleri alakadar eden büyük bir mesele halini almıştır. Rusya ve Avusturya'nın Balkanlar'a yönelik yayılcı rekabetleri, Alman nüfuzunun, Osmanlı Devleti üzerinde artması (Ortaylı, 2008; 125-164) İngiltere'yi rahatsız etmiş, İngiltere de, Osmanlı Devleti'ne karşı Makedonya'daki ayrılıkçı hareketlere destek vermiştir. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan, Makedonya'nın bütünü veya bir kısmı üzerinde coğrafi ve tarihî olarak bazı siyasî iddialar öne sürmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti, Makedonya'yı muhafaza etmek için yalnız fetih hakkını değil, aynı zamanda, Makedonya'nın bazı bölgelerinde yaşayan Müslüman ve Türk nüfus ekseriyetine istinaden kendi haklarını savunmuştur. Düvel-i Muazzama da, Berlin muahedesinde, bu bölgenin Osmanlı hâkimiyeti altında kalmasını, ıslahat yapmak şartıyla kabul etmişti (Karal, 1983; 146). 1880'de Düvel-i Muazzama'nın “ıslahat” ile ilgili hükümlerin yerine getirilmesi girişimi üzerine Bâbîâlî, “*Rumeli Vilâyetleri Nizâmname'si*” adıyla bir program hazırlamıştı. Ancak Sultan Abdülhamid'in bu nizamnameyi, Girit tecrübesinden hareketle, Makedonya'yı özerk bir yönetime götüreceği endişesiyle onaylamamasından, program uygulanamamıştı (Beydilli, 1989; 81). Nitekim bu süreçte Abdülhamid'e sunulan “*Makedonya Meselesi'nin Sebeb-i Zuhuru*” adlı “Lâyhâ”da (YT, 277,14,126) Abdülhamid'in endişelerini teyit edecek sonuçlara ulaşılmıştı. Bundan sonra, Balkan ülkeleri ve Düvel-i Muazzama, Devlet-i Aliyye'ye, söz konusu “özerk Makedonya”nın kabulü için baskı yapmışlardı (Beydilli, 1989: 84-85). Bir Osmanlı eyaleti olan Makedonya, Düvel-i Muazzama ve Balkan ülkeleri arasında, 1900'lü yıllarda kaynamaya başlamış ve siyasî bir soruna dönüşmüştür. Bu sorunun “Şark Meselesi”nin bir paçası olarak, Rum Patrikhanesi'nden ayrı, müstakil bir Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması (11.3.1870) ve Panславist gelişmelerin sebep olduğu, 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı (93 Harbi) sürecine dayandığı, düşünülmektedir (Beydilli,

1989: 78). Oysa uzun asırlar boyunca bu mekânda Türkler, Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar, Arnavutlar ve Yahudiler yan yana yaşıyorlardı.

Türkler, Avrupa kıtasına adım atışlarından itibaren Anadolu'dan göç ettirilen topluluklarla, Makedonya'nın etnografik yapısını değiştirmişler, bu bölgede yeni şehirler, kasabalar ve köyler kurarak, yeni bir vatan tutmuşlardı. Hatta Makedonya (Rumeli), Anadolu eyaletleri gibi doğrudan merkeze bağlı olarak idare edilmiştir (TD.4, 631-802; 849-855; TD. 738, 127-132; Karpat, 2003; 198-199, 204-205).

Rumlar Makedonya'yı kendi vatanlarının bir parçası olarak görüyorlardı. Makedonya, Büyük İskender'den sonra Roma (Bizans) idaresinde kalmış, bu süreçte Rum kilisesi misyonerleri tarafından ortodokslaştırılmıştı. Bağımsız Yunanistan kurulduktan sonra Rumlar, Bizans İmparatorluğunu tekrar kurma ideali ile Makedonya'nın kendilerine ait bir bölge olduğu fikrindeydi.

Sırlar da tıpkı Rumlar gibi, Makedonya'ya tarihi bağlarla bağlıydılar. Makedonya, Stefan Dušan (1345-1355) zamanında Sırp Krallığı hâkimiyetinde kalmıştı. Dahası Sırlar, bölgenin kuzey- batısında çoğunluğu teşkil etmekteydi.

Bulgarlar, Ayastefanos Muahedesi, Makedonya'nın büyük bir parçasını Bulgaristan'a vermiş, fakat Berlin Muahedesi, orayı tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakmıştı. Berlin Muahedesinden sonra kurulan Bulgar Prensiği, bundan sonra Makedonya ile ilgilenmeye başlamıştı. Makedonya üzerinde hak iddia edebilecek kadar, onların da tarihi bağları vardı. Berlin Muahedesinden sonra, Bulgar aydınları, Makedonya'yı Bulgarlaştırma siyasetini öne çıkardılar. Bölgenin bazı yerlerinde çoğunlukta olmaları, onların bu iddialarını destekliyordu.

Ulahlar, *Arnavutlar* ve *Yahudiler* ise Makedonya'da azınlıkta olan gruplardı. *Ulahları* Romanya destekliyor, onlar da bu yolla Makedonya cihetinde genişlemeye çalışıyorlardı. *Arnavutlar*, sadece batı bölgesinde belirgin bir nüfusa sahiptiler. Çoğu İspanya göçmeni olan *Yahudiler* ise, başta Selanik olmak üzere, daha çok büyük şehirleri mekân tutmuşlardı (Kara, 1983: 146). Bu irredentist grupların dışında veya yaşadıkları coğrafi mekânın uzantısı başka bir sosyolojik grupla bağlantılı olmayan, az sayıda *Çingene*, *Meglenit* ve *Ermeni* yaşıyordu (Hacısalıhoğlu, 2008, s. 34-37).

Makedonya'nın etnik ve dinî yapısı oldukça renkli bir sosyolojiye sahipti. Bölgenin bu etnik ve dinî sosyolojisi, Rumeli Umûmî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1904 yılında yaptırdığı nüfus istatistiğine yansdığı görülmüştür. Buna göre, Selanik, Manastır ve Kosova'nın dâhil olduğu Makedonya'da; 1.508.507 Müslüman (çoğu: Türk, daha az bir kısmı Arnavut, Pomak, Çerkes vb.), 1.403.214 Hıristiyan (Bulgar: 896.497, Rum: 307.000, Sırp: 100,717, Ulah: 99.000 (Bayur, 1940: 152) ve 67.840 Yahudi (Tokay, 1995; 189) yaşıyordu. Bu renkli sosyoloji bir büyük imparatorluk için yadırganacak bir durum değildi. Ancak, milliyetçilik asrının başlangıcı için en temel çatışma sebebiydi. Bulgar, Sırp ve Rum komitelerinin organize ettikleri çeteler,

birbirlerine saldırarak, büyük katliamlar yapıyor ve bu katliamları, Osmanlı askerî güçleri yapıyormuş gibi, efkâr-ı umûmiyeye propaganda ediyorlardı (Abdülhamid, 1984; 159-160). Makedonya'daki irredentist Bulgar, Sırp ve Rum grupların bu mücadelelerinin temelinde, Makedonya'da en yoğun nüfusa sahip olduklarını ispat etmek, ilerde bu bölgeden büyük bir parçayı, manen bağlı oldukları, ana ülkeye ilhak ettirmekti. Özellikle Bulgar papazlar ile öğretmenlerin destekledikleri Bulgar çeteleri, baskın, soygun ve yol kesmelerle bölgeyi yaşanmaz hale getirdikleri gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı bir kamuoyu oluşturmuşlardı. Bulgarlara karşı Rum ve Sırlar da, hızla teşkilâtlanmışlardı. Bölgede muhtariyet girişimleri, birbirini takip ediyordu. Sofya'da Makedonya Komitesi'nin girişimiyle Selanik, Manastır ve Üsküp vilayetleri, Makedonya toprakları olarak kabul edilmişti. Bu girişimle Makedonya ayrı bir idarî birim haline getirilmek isteniyordu. Çatışmalar ve isyanlar birbirini takip ediyordu (Karal, 1983: 153-155). Bulgar Hükümeti ve Makedonya Komitesi'nin teşvikiyle, 23 Eylül 1902'de çıkan Cuma-i Bâlâ İsyanı bir ayda zor bastırılabilirdi. Bu isyan ile Düvel-i Muazzama da yakından ilgilenmişti (Bayur, 1940: 155). Osmanlı Devleti, bölgedeki Balkan ülkelerinin çatışmalarını önlemek, Düvel-i Muazzama'nın oluşturduğu önce Berlin Muahedesindeki statüko, daha sonra Viyana tasarısı adını verdiği projedeki (Koçak, 2003: 28) dayatma reformları yapmak ve Osmanlı hâkimiyetini idame ettirmek için Makedonya'da, bir Umûmî Müfettişlik ihdas ederek, başına Yemen eski valisi Hüseyin Hilmi Paşa'yı tayin etti (Şeref, 1335-37: 67; İbnülemin, 1953: 1661-1662).

Rumeli Umûmî Müfettişliği

Osmanlı Devleti'nde Umûmî Müfettişlik idarî görevinin, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Sultan İkinci Abdülhamid devrinde (1876-1909) uygulanmaya başladığı bilinmektedir. Abdülhamid, iyi yetişmiş ve reformist devlet adamlarını, olağanüstü yetkilerle donatıp, Anadolu ve Rumeli'de bazı idarî görevlere tayin etmişti. Bu devlet adamlarının raporları doğrultusunda, ülkede yeni bir takım düzenlemelere gidilmişti. Söz konusu devlet adamlarından Hicaz Valisi ve Kumandanı olan Müşir Osman Nuri Paşa'ya göre, *“devletin sürekliliği ve uygarlık alanındaki ilerlemesi, yönetim, yargı, eğitim, ekonomi, maliye ve ulaştırma gibi temel meselelerde gerçekleştirilecek temel yenilikler ve reformların [yapılmasına] bağlıydı”*. Abdülhamid devrinde, bu ve benzer raporlardan hareketle, ülkede; asayişin sağlanması, konar-göçerlerin iskânı, yeni devlet binalarının inşası, eğitimin yaygınlaştırılması ve ekonominin geliştirilmesi, bölge gelirlerinin düzenlenmesi, yollar ve geçitlerin yapılmasına ağırlık verilmişti. Düvel-i Muazzama, Osmanlı Devletini, Berlin Muahedesi'nden sonra, anlaşma şartları gereği Anadolu ve Rumeli'de gayrimüslimlerin yoğun olduğu bölgelerde ıslahat yapmaya zorlamıştı (Koçak, 2003: 25-27). Osmanlı Devleti de, ıslahatlarda dış müdahaleyi önlemek ve ayrılıkçı yerel hareketleri kontrol etmek için, bazı *“vilâyetlerde, iktisadî ve*

içtimâî münasebetleri itibariyle birleştirilerek, umûmî müfettişlik kitaları vücuda getiril[di] (md: 22). Umûmî Müfettişlerin görevleri ise; “*Umûmî Müfettişlik muntukalarının umûmî surette asayişinin temini ve umûm devâir muâmelâtının teftişi, Umûmî Müfettişlik muntukasındaki vilâyetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi*” şeklinde tespit edilmişti. Ayrıca, “*Umûmî müfettişler Devletin umûmî vazâifıyla mahallî idarelere ait vazâif ile mahallî idarelere ait vazâif ve mukarrerâtı dâimî surette murakabe [edeceklerdi]*” (md: 23) (Ceride-i Resmîye, 3/ 1, (1-7/ 2/ 1337): 196)². Umûmî Müfettişler, eyaletlerdeki her türlü askerî ve mülkî yetkililere emir verme ve teftiş etme yetkisine sahip, kendileri de doğrudan padişaha veya Bâb-ı Âli'ye karşı sorumlu olma yetkisiyle donatılmışlardı. Uygulamada Umûmî müfettişler, kısaca Umûmî Müfettişlik bölgelerinde ıslâhatların uygulanmasını denetlemişler ve padişaha veya Bâb-ı Âli'ye raporlar yazmışlardır. Sultan Abdülhamid, Rumeli Umûmî Müfettişliği görevinin ihdasından önce, en yakınında bulunan ve şahsî itimadına sâhip Yaveri Ekrem Müşir Ahmed Şakir Paşa'yı 1895-1899 yılları arasında, Anadolu Islâhâtı Umûmî Müfettişi olarak görevlendirmişti (Karaca, 1993; 37-172). Umûmî Müfettişlik daha sonra, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında, Makedonya sorunu ile ilgili olarak yeniden gündeme gelmiştir. 1 Aralık 1902 tarihli bir kararnameyle Sultan Abdülhamid, Hüseyin Hilmi Paşa'yı, Berlin Muahedesi'nden beri beklenen ıslahatları yapması şartıyla Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinden müteşekkil olan “Vilâyet-i Selâse” Umûmî Müfettişi olarak tayin etmiş (BEO. 146718/1957), Paşa'ya yardımcı olarak da, askerî ve sivil müşavirler vermişti (BEO. 146877/1959). Hüseyin Hilmi Paşa 8 Aralık 1902 tarihinde bölgenin idari merkezi Selanik'e gelerek reform çalışmalarına başladı (Y.PRK.MK.94/11). Sultan Abdülhamid dört gün sonra, yani 12 Aralık 1902 (12 Ramazan 1320) tarihinde Rumeli Umûmî Müfettişliği dâhilinde olan vilâyetlerde öngörülen ıslahat talimatını gönderdi. Bu talimata göre Vilâyet-i Selâse'de şu reformların yapılması isteniyordu:

1. Valinin nafia (bayındırlık), ticaret, ziraat ve sanayinin inkişafına çalışması, nafia müdürlükleri ihdası, vilâyet gelirlerinden nafiaya pay ayırması (md: 1, 15),
2. Yabancılarla temastan vali mesul kalmak şartıyla “umûr-ı ecnebiye” müdürlüklerinin ihdası (md: 2, 3, 4, 5),
3. Valiye jandarma ve polis teşkilâtlarında müslüman ve hıristiyan unsurları kullanma, ayrıca icap ediyorsa, Harbiye Nezareti'nden izin alınarak, mahalli orduyu da devreye sokabilme yetkisi verilmesi (md: 6, 7, 8, 9),

² Yasal alt yapısı Osmanlı tecrübesine dayanan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda “Umûmî Müfettişlik” için bk. “Umûmî Müfettişlik” *Ceride-i Resmîye*, 3. Tertip Düstur, Cilt: 1, (1-7 Şubat 1337), s. 196.

4. Nizamiye mahkemesi bulunmayan kasabalarda, Nizamiye mahkemelerinin kurulması, Adliye Nezâreti yoluyla mahkeme üyelerinin müslüman ve hıristiyan uyruklardan eşit şekilde seçilmesi (md. 10-12).

5. İhtiyaca göre okulların açılması ve bu okullara vilâyet gelirinden pay ayrılması (md. 13-14).

6. Makedonya'ya vezir rütbesinde bir Umûmî Müfettişin tayin edilmesi, müfettişin maiyetinde sivil ve askerî memurların bulunması (md: 16).

Bu talimatın uygulanması sırasında Rumeli [Makedonya] Umûmî Müfettişliğine ait bürokratik işlemleri, İstanbul'da takip etmek için, payitahtta bir başkan ve üç üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştur (İ.DH.1320/Ş-48,1404). Bu yolla, Makedonya'da reformlar, payitaht ve reform mahallinde hızlı ve ahenk içinde yürütölmek istenmiştir. Ayrıca Paşa'ya görevin mahremiyeti ve ehemmiyeti gereği bir haberleşme şifresi verilmiştir (TRF. MKM. 3/1).

Makedonya Umûmî Müfettişi'ne [Hüseyin Hilmi Paşa'ya] de şu sorumluluklar yüklenmiştir:

1. 12 Aralık 1902 tarihli, söz konusu "Rumeli Vilâyetleri hakkında talimatnâme"de ön görölen ıslahatları tatbik,

2. Valiler ile mülkî ve malî işleri murakabe etmek, ıslahı icap eden noktaları Bâbîâlî'ye bildirmek,

3. Valilere danışarak icap eden memurları azletmek ve icap edenleri mahkemeye vermek, bu gibi memurlardan irade ile tayin edilmiş olanların yerlerine başkalarının tayini için Bâbîâlî'ye müracaat etmekti (Bayur, 1940: 155-156).

Hüseyin Hilmi Paşa, maiyetine müşavir olarak verilen Nâsır Paşa, Maliye nezâreti müdürlerinden Nureddin Bey ve Devlet Şûrâsı üyelerinden İhsan Bey (Karal, 1983: 157) ve maiyetiyle (İ.HUS. 1320/N-09, 101) birlikte, özel bir trenle (İ.HUS. 1320/ N-07,101) 8 Aralık 1902'de Rumeli Umûmî Müfettişliği'nin idare merkezi olan Selanik'e geldi (Y.PRK. MK. 94/11). Sultan Abdülhamid'in uygulamaya koyduğu, 12 Aralık 1902 tarihli "Rumeli Vilâyetleri hakkında talimatnâme"de ön görölen ıslahatları uygulamaya başladı. Ancak Makedonya'daki ayrılıkçı komiteler ve başta İngiltere olmak üzere büyük güçler, reformların Osmanlı Devleti eliyle uygulamaya koyuluşunu, Berlin Muahedesinin ruhuna uygun olmadığı iddiasıyla, reformları Düvel-i Muazzama'nın himayesindeki bir komisyon tarafından yürütölmelerini beklediklerinden, "Rumeli Vilâyetleri hakkında talimatnâme"yi yetersiz buldular. Büyük güçlerden destek bulan ayrılıkçı Makedonya Bulgar komiteleri, bu reform programını, kesin bir şekilde reddetti (Adanır, 2001: 168). Bunun üzerine Viyana ve Petersburg kabineleri uzlaştırıcı yeni bir reform programı hazırlatıp, Bâbîâlî'ye sundular. Bâbîâlî, "Viyana Islahat Programı"nı³, Osmanlı

³ 1) Umûmî Müfettişin üç yıldan önce vazifesinden alınmaması, alındığı takdirde büyük devletlere danışılması; 2) Müfettiş-i Umûmî; lüzum gördüğü anda, İstanbul'dan izin

hükümlerine haklarına müdahale olarak algılsa da, ıslahatların devletlerarası kontrole tâbi tutulmaması ve programın kendi programlarıyla örtüşmesinden dolayı, iki gün sonra (23.2.1903) onayladı. Makedonya'da ıslahata, Viyana Programı dâhilinde devam edilmesi, ayrılıkçı ve ırkçı/ irredentist Bulgar, Sırp ve Arnavut grupları sakinleştirmedeği gibi çatışmaları artırdı (Uzer, 1987: 140-313). Bulgaristan, Osmanlı Devletini kendi hudutlarına asker yığmakla itham etti (TFR.I.M.1259/1, 13), hıristiyanlara tanınan haklar müslüman Arnavutlar arasında huzursuzluk yarattı, Üsküp'te Rus konsolosunun öldürülmesi gerilimi tırmandırdı. Bulgar komitacılar, tekrar dağlık bölgelere çıkarak baskınlar yapmaya başladı (İ.MTZ.1568/24; 1571/25; 1575/ 25; 1954/30; 1955/30). Bölgede tam bir savaş havası esmeye başladı. 2 Ekim 1903'te Avusturya ve Rusya Hâriciye nâzırları Balkanlarda barışın ve mevcut durumun korunması için Mürzsteg'de yeni bir program hazırladılar. Bu program, Berlin Muâhedesine imza koyan ülkelerin oluru alındıktan sonra, İstanbul'daki Avusturya ve Rusya elçilikleri vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'ne sunuldu (9 Ekim 1903). Sultan Abdülhamid, önce programı kabule yanaşmadıysa da, yapılan baskı ve Almanya'nın tavsiyesine uyarak Mürzsteg kararlarını (Adanır, 2001: 216-217; Bayur, 1940: 161-162; Karal, 1983: 159)⁴ 25 Kasım 1903'de tasdik etmek durumunda kalmıştır. Mürzsteg programı, Makedonya'daki reformları, Düvel-i Muazzama'nın kontrolüne bırakıyor, bölgenin idaresini dış

beklemeden, askerî kuvvetleri kullanması; valilerin tam manasıyla emri altına bulunması; 3) polis ve jandarmanın yabancı mütehasıslar marifetiyle ıslah edilmesi; böyle asayiş kuvvetlerinin ve kır bekçilerinin nüfus nispetine göre müslümanlardan veya hıristiyanlardan teşkil olunması; 4) Üç vilâyetten her biri için bir gelir- gider bütçesi tanzim edilerek gelirin bir kısmının vilâyet ihtiyaçları için sarf edilmesi (Karal, 1983: 157-158).

⁴ Makedonya'da; 1) Reformların uygulanışının kontrolü için genel müfettiş Hilmi Paşa'ya Avusturya ve Rusya'dan birer sivil memur verilecektir; 2) Üç vilayetteki jandarmanın ıslahı görevi, Bâbiâli'in hizmetinde olan bir generale verilecektir. Büyük güçlerin subayları ona yardımcı olacaktır; 3) Ülkede barış sağlandıktan sonra Makedonya'daki vilayetlerin sınırları, ulusların gruplaşmalarına göre yeniden belirlenecektir; 4) İdari ve adli kurumlar, yerel özerkliklerin gelişmesi yararına yenilenecektir; 5) İsyân esnasında işlenen suçları incelemek için vilayet merkezlerinde karışık (Müslüman-Hıristiyan) komisyonlar oluşturulacaktır. 6) Osmanlı hükümeti; a) Kaçan Hıristiyanların yurtlarına dönüşleri, b) İsyân esnasında maddi zarara uğrayan bu Hıristiyanların desteklenmesi, c) Düzensiz bölükler ve düzenli birlikler tarafından tahrip edilen ev, kilise veya okulların tekrar inşa edilmesi için gerekli mali kaynakları sağlayacaktır. 7) Tahrip edilmiş köylerin geri dönen Hıristiyan sakinleri, bir yıllığına vergiden muaf tutulacaktır; 8) Osmanlı hükümeti, o ana kadar ilan edilen ve gelecekte gerekli görülen reformları, bekletmeden hemen yürürlüğe koymakla yükümlü olacaktır; 9) Hıristiyanlara karşı en büyük zorbalıklar düzensiz yardımcı bölükler tarafından yapılmıştır. Bu nedenler gelecekte bu bölüklerin oluşturulması yasaklanacaktır (Adanır, 2001: 216-217; Bayur, 1940: 161-162; Karal, 1983: 159).

müdahalelere açık hale getiriyordu. Osmanlı Devleti'nin, o zamana kadar yapmak istediği reformların dışında yeni yükümlülükler getiriyor, ayrıca hıristiyanlara bazı özel imtiyazlar sağlıyordu. Dahası, o güne kadar yapılan, çetelerin sebep olduğu malî zararlar Osmanlı Devleti'ne fatura ediliyor, bütün suçlular affediliyordu. İdarî sınırların etnik yapıya göre yeniden belirlenmesi, adlî ve malî örgütlenmenin buna göre yapılması isteniyordu. Kısaca Mürzsteg kararları, Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarını zedeliyor, yarı özerk Makedonya inşa ediyordu.

Makedonya'da ıslahat “*Rumeli Vilâyetleri hakkında talimâtnâme*” ve “*Viyana ıslahat programı*”ndan sonra kısmen, “*Mürzsteg kararları*”ndan sonra bir bütün olarak uygulanmaya konulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, artık yarı özerk bir bölgenin umûmî müfettişidir. Yönetiminde, öncelikle bağlı olduğu Osmanlı Devleti'ne karşı sorumlu olduğu gibi, aynı ölçüde de reformların garantörü Düvel-i Muazzama'ya karşı da sorumluluk taşıyordu (YMD.nr. 11975). Hilmi Paşa'nın Mürzsteg kararlarından sonra, yönetiminde bu dengeyi iyi ayarladığı için, onun Rumeli Umûmî Valiliği başarılı olarak addedildiği anlaşılmaktadır. Hilmi Paşa Mürzsteg kararlarından sonra, Viyana programı ile başlattığı reformları sürdürdü.

Hüseyin Hilmi Paşa, bölgede asayiş sağlanmak için, Mürzsteg kararlarından önce, Hıristiyan halkın zararlarını önlemek düşüncesiyle Yunan, Bulgar, Sırp ve Rumen ileri gelenlerinden birer kişinin temsili ile oluşturduğu bir komisyon kurmuştu. Bu süreçte polis ve jandarma teşkilâtını da genişletti. Bu teşkilâtta müslüman ve hıristiyan ayrımı yapılmaksızın eşit oranlarda halk istihdam edildi (BEO.149179/1990; Said Paşa, 1328; 77). Komite, çete ve eşkıyalık hareketlerini kontrol etmek veya Cuma-i Bâlâ ve İlinden isyanları başta olmak üzere, çıkan pek çok isyanın bastırılmasında, askerî birliklerinden istifade edilmiştir (Y.PRK.MK. 48/15). Harbiye Nezâreti'nin hazırladığı rapora göre Osmanlı Devleti, Balkan devletlerinin tümüyle aynı anda mücadele edebilecek bir askerî birliğe sahip olmak zorundaydı (YT. 88/31, 14, 80). Bunun için büyük bir mâlî kaynağa ihtiyaç vardı (YMD. nr. 11682; 12755). Bu ihtiyacı, Bulgar çetelerinin faaliyetleri büsbütün artırıyordu (Said Paşa, 1328: 171; Aydın, 1989: 209-234). Mürzsteg kararları gereği, genel af ilan edilmesi ve çetelerin verdiği tahribatın giderlerinin karşılanması hem Osmanlı hükümetini hem de Hilmi Paşa'nın sıkıntılarını artırıyordu (YMD. nr. 11904). Bütün bu çabalara rağmen çete faaliyetleri tamamen önlenememişti (YMD.nr.12751). Bu durum, jandarma teşkilâtının yetersizliği olarak rapor edilmişti (YT, 88/ 62,14,88,2). Müfettiş “zâhirî ve sathî tedbirlerle karışıklığı gidermek ve asayiş sağlamak ise mümkün olmamıştır” diyordu. (YMD. nr. 12751).

Umûmî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, yeni görevine başlar başlamaz Makedonya'ya tâbi vilâyetleri teftişe çıktı. Bu süreçte bir taraftan genel bir teftiş yaparken (TFR. I. ED. 156/2; BEO. 151077/ 2015), bir taraftan da idarî, adlî (BEO. 151077/ 2015) ve mâlî (BEO. 146987/ 1960) alanlarda yeni

düzenlemeler yapıyordu. Mürzsteg kararları bu reformları ağırlaştırdı. 13 Mart 1903 tarihli bir Talimâtname'ye göre, "Vilayet-i Selâse"nin vâridâtının Osmanlı Bankası şubelerine yatırılmasıyla ilgili bir nizâmname çalışması yapılmıştı (YMD. nr. 11025; 11015). Ancak bölgedeki eşkıyalık hareketleri sebebiyle vergilerin toplanamaması, Makedonya'nın gelirlerini giderlerini karşılayamaz duruma düşürdü (Said Paşa, 1328: 121). Mürzsteg kararları ile Osmanlı Devletine yüklenen yeni mâlî sorumluluklar, burada; Düyûn-ı Umûmiye'ye teminat ve istikraz karşılığı ödenen para, nafia işleri ve asker/ polis tayinâtı ve maaş giderlerinin verdiği açık yarım milyon liraya ulaşmıştı⁵. Osmanlı Devleti, Umûmî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa marifetiyle, bölgeyi elinde tutabilmek için, bir taraftan Mürzsteg kararlarını yerine getirip reformları sürdürürken, diğer taraftan karşılaştıkları problemleri, Bâbiâlî, yerel yönetimler ve Düvel-i Muazzama üçgeninde çözmeye çalışıyordu. Ancak, bölgede yaşayan etnik grupların, yanlarındaki Balkan devleri ile ilişkili irredentist yapısı, Rus-Japon savaşını müteakip, Rusya ve Avusturya devletlerinin müdahalelerinin artmasıyla, 1905 yılından sonra bölgedeki, dinî ve millî hareketler hızlandı. Makedonya'nın güneyinde Helenist, batısında Arnavut, kuzeyinde Sırp, doğusunda da Bulgar hareketlerinin etkileri, neredeyse kontrolden çıkmıştı. Bu gelişmelere, Abdülhamid yönetimine muhalif olan Jön Türk hareketinin, dâhilî ve hâricî sebeplerle otorite boşluğu olan Makedonya'da örgütlenmesi, kargaşayı içinden çıkılmaz hale getirdi. Buradaki muhalif Jön Türk hareketinin de baskısıyla kabul edilen, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, Rumeli Umûmî Müfettişliği lağvedildi. Hüseyin Hilmi Paşa ise, yeni kurulan Kâmil Paşa kabinesine Dâhiliye Nâzırı olarak atanmasıyla (DH. SAİD. d. 25, s. 176) 27 Kasım 1927'de İstanbul'a döndü. Böylece, 1 Aralık 1902'den 12 Kasım 1908 tarihine kadar -altı yıla yakın- süren Rumeli Umûmî Müfettişliği, Hilmi Paşa ile başlayan ve Hilmi Paşa ile sona eren bir idarî görev olarak kaldı.

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Umûmî Müfettişliği görevinde başarılı bulunmuştur. Onun başarısı Osmanlı idaresi ile Düvel-i Muazzama arasında, Osmanlı Padişahı ile Bâbiâlî arasında oluşturduğu denge siyaseti; millî bir duruşla Düvel-i Muazzama ile sıkı ilişkiye girmeden onların bölgedeki yıkıcı faaliyetlerini önlemesi ve Bulgar çetelerinin faaliyetlerini tam olarak engelleyemese de, iyi işleyen bir idarî mekanizma kurmasıdır. Oluşturduğu bu idarî organizasyonla hem Padişah ve Bâbiâlî'nin, hem de Balkan ülkeleri ve Düvel-i Muazzama'nın itimadını kazanmıştır⁶. Bu, onun Padişah nezdinde

⁵ Bu açık 1904 yılında 800.000 Lira, [BOA, YMD. nr. 12022 (13 Şubat 1904)]; 1905 yılında da 560.000 Lira olmuştu. [BOA, YMD. nr. 12865 (8 Şubat 1905)].

⁶ Romanya "Devlet Nişanı" vermiş (BOA, İ. TAL. 1321/ Za-017, 323). Hilmi Paşa ile Zeit Gazetesi mülakat yapmış, hakkında Times vb. Londra gazetelerinde yazılar (BOA, Y. PRK. TKM. 58/ 46), Paris'te *Revue de Deux Mondes Musulman Mecmuai*'nda makaleler (BOA. TFR. I UM. 1704) çıkmıştır.

itibarını artırmış, Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir (DH. SAİD. d. 25, s. 176). Bir tespite göre de, onun Bâbîâli'ye yazdığı hiçbir arzı geriye çevrilmemiştir (Aydın, 1998: 551). Hilmi Paşa, Abdühamid'e tam bağlı olmakla birlikte (Y. PRK. MK. 39/ 15), İttihat ve Terakkî ile de yakın ilişki kurmuştur (Y.EE.KP. 3261/33) Umûmî Müfettişlikteki başarısı onu, İkinci Meşrutiyet hükümetlerinde, önce Dâhiliye Nezâretine, hemen sonra da, Sadârete taşımıştır.

Sonuç

Selanik, Manastır ve Üsküp içine alan Rumeli Umûmî Müfettişliği, Bulgar çetelerin faaliyetlerini önlemek, iyi bir idare kurup, Berlin Anlaşmasından doğan haklar gereği, Düvel-i Muazzama'nın Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmalarını önlemek ve bölgede ıslahat yapmak için kurulmuş, Viyana ve özellikle Mürzsteg kararları ile yarı özerk bir idarî yapıya dönüşmüştür. Bu idarî görev, Hüseyin Hilmi Paşa ile başlamış ve onunla sona ermiştir. Hilmi Paşa'nın aldığı önlemlere ve yapılmaya çalışılan reformlara rağmen istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Rumeli Umûmî Müfettişliği dâhilinde yaşayan değişik irredentist etnik ve dinî unsurlar arasındaki rekabet, coğrafi bir uzantısı oldukları Balkan devletiyle bütünleşme ideali, Balkan devletlerinin Makedonya'yı kendi hâkimiyeti altına alma ülküleri illegal örgütlenme ve çatışmaları şiddetlendirdi. Bölgenin jeopolitik konumu ve doğal kaynakları, sömürgeci Büyük güçlerin rekabetini artırdı. Osmanlı merkezî iktidarına karşı muhâlif olan Jön Türkler, merkezden uzaklaşarak, bölgenin mevcut siyasî yapısından istifadeyle, burada örgütlendi ve ideolojik amaçları doğrultusunda yürüttükleri Türkçü faaliyetleri, bölgedeki ayrılıkçı ve dış güçlerle işbirlikçi yerel güçlerin faaliyetlerini daha da artırdı. Nihayet bu çatışmalar, İkinci Meşrutiyet'in daha özgürlükçü ortamında şiddetini artırdı ve Balkan savaşlarına sebep oldu.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *TD.* 4, H. 881 (M. 1476).

BOA, *TD.* 738, H. 976 (M. 1568).

BOA, *BEO.* 146718/ 1957; 146877/ 1959; 149179/ 1990; 151077/ 2015; 146987/ 1960; 151077/ 2015.

BOA, *DH. SAİD.* d. 25, 175-176.

BOA, *İ. DH.* 1320/Ş-48, 1404.

BOA, *İ. HUS.* 1320/N-09, 101; 1320/ N-07, 101.

BOA, *İ. MTZ.* 1568/ 24; 1571/ 25; 1575/ 25; 1954/ 30; 1955/ 30.

BOA, *İ. TAL.* 1321/ Za-017, 323.

BOA, *TFR. I.A.* 3884/ 39.

BOA, *TFR. I.ED.* 156/2.

BOA, *TFR. I.M.* 1259/1, 13.

BOA, TFR. I. UM. 1704.
BOA, Y.EE. KP. 3261/ 33.
BOA, YMD. nr. 11015; 11025; 11682; 11904; 11975; 12008; 12022;
12751; 12755; 12865.
BOA, Y. PRK. MK. 46/21; 48/15; 39/ 15; 94/11.
BOA, Y. PRK. TKM. 58/46.
BOA, YT. 277, 14, 126; 88/31, 14, 80; 88/62, 14, 88, 2.
Ceride-i Resmîye, 3. Tertip Düstur, Cilt: 1, (1-7 Şubat 1337).

2. Araştırmalar

ABDURRAHMAN ŞEREF (1335-1337), “Viyanâ Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa”, *Târîh-i Osmân-î Encümeni Mecmuası*, VIII-XI 49- 62.

ADANIR, Fikret (2001), *Makedonya Sorunu*, (Çeviren: İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

AYDIN, Mahir (1998), “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, XVIII, İstanbul.

AYDIN, Mahir (1989), “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (İstanbul).

BAYUR, Yusuf Hikmet (1940), *Türk İnkılâbı Tarihi*, I, Maarif Matbaası, İstanbul.

BEYDİLİ, Kemal (1989), “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’elesine Dâir”, *Osmanlı Araştırmaları*, IX, (İstanbul).

FEROZ AHMED, “Huseyn Hilmi Pahsa”, *Eİ²* (İng), III, 624.

HACISALİHOĞLU Mehmet (2008), *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890- 1918)*, (Çeviren: İhsan Catay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal (1953), *Son Sadrazamlar*, Maarif Matbaası, İstanbul.

İNALCIK, Halil, (2008), “Rumeli”, *İ.A.*, IX, (MEB, İstanbul), 766-773.

KARAL, E. Ziya (1983), *Osmanlı Tarihi*, VIII, TTK, Ankara.

KARPAT, Kemal H. (2003), *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) -Demokratik ve Sosyal Özellikleri-* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

KOÇAK, Cemil (2003), *Umûmî Müfettişlikler, 1927-1952*, İletişim Yayınları, İstanbul.

ORTAYLI, İlber (2008), *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Timaş Yayınları, 10. Baskı, İstanbul.

SAİD PAŞA (1328), *Said Paşa'nın Hatıratı*, II, Dersaâdet.

SUTAN ABDÜLHAMİD (1984), *Siyasî Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

TOKAY, Gül (1995), *Makedonya Sorunu*, Afa Yayını, İstanbul.

Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Katalogu (2006), (Yayına Hazırlayanlar: Ömer Faruk Bahadır, Asiye Kakırman Yıldız, Müslüm İstekli, Kenan Yıldız), İSAM Yayını, İstanbul

UZER, Tahsin (1987), *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.